

Uwagi etymologiczne do nazw wybranych roślin leczniczych

Jacek Drobnik

Katedra i Zakład Botaniki Farmaceutycznej i Zielarstwa, Śląski Uniwersytet Medyczny w Katowicach

Adres do korespondencji: Jacek Drobnik, Katedra i Zakład Botaniki Farmaceutycznej i Zielarstwa, Śląski Uniwersytet Medyczny w Katowicach, ul. Ostrogórska 30, 41-200 Sosnowiec, e-mail: drobnik@onet.pl

WSTĘP

Niektóre objaśnienia nazw roślin leczniczych są tak silnie zakorzenione w historii botaniki i farmacji, że nie podejrzewamy iż mogą być nieprawidłowe. Badań nad terminologią botaniczną, będącą w istocie także językiem nauk farmaceutycznych przynajmniej do połowy XIX w., były uprawiane z upodobaniem przez wielu autorów, szczególnie u schyłku XVIII w. Wymieńmy tu np. bogate słowniki Blanckarda (1748) [1], Julliota (1768) [2] czy Beckmanna (1801) [3] poświęcone li tylko zagadnieniom nazewnictwem z dziedziny farmacji i medycyny. Wszelako dorobek tego typu dzieł jest dziś niemal zapomniany. Mając jako inspirację niedawny artykuł Dolatowskiego [4], poświęcony mylnej interpretacji niektórych łacińskich nazw w dendrologii, pozwalam sobie przedstawić kilka uwag na temat nazw wybranych ziół.

Pelecinus

Rośliną leczniczą o tej nazwie farmaceutycznej jest śródziemnomorski gatunek *Biserrula pelecinus* L., nazwany później także *Pelecinus vulgaris* Lam., *P. biserrula* Moench i *Astragalus pelecinus* (L.) Barneby, z rodziny bobowatych *Fabaceae*. Dostarczał nasion o nazwie *semen Pelecini* o działaniu słabo moczopędnym i żołądkowym [5]. Nazwa *pelecinus* powszechnie objaśniana jest jako związana z gr. *πελεκίνος* (*pelekinos*) – „pelikan”. Jednak budowa rośliny nie ma nic wspólnego z tym ptakiem ani z jego pożywieniem, a pochodzi od gr. *πήληξ* (*pelex*) – „grzebień”, gdyż na obu krawędziach strąków znajdują się ząbki tworzące wyraźne grzebień (ryc. 1a). Podobne znaczenie ma Linneuszowska nazwa rodzajowa *Biserrula* (od łac. *bis* – „podwójny” i *serra* – „piła”).

Acanthium

Acanthium to apteczna nazwa rośliny z gatunku popłoch pospolity *Onopordum acanthium* L.,

Etymological remarks on the names of some medicinal plants

The paper is to revise the etymology of some less known old medicinal plants: *pelecinus* (*Biserrula pelecinus* L.) originates from Greek *pelex* — comb; *acanthium* (*Onopordum acanthium* L.) from Gk. *akanthion* — small acanthus, hedgehog or thorn; *chamaelea* (*Cneorum tricoccon* L.) from Gk. *chamai* + *elaia* — dwarf olive; *apocynum* (*Apocynum cannabinum* L.) and *cynanchium* are names of plants which affect throat muscles of dogs, *Cataputias* are euphorbiaceous plants and their seeds, which resemble pills (Gk. *katapotion*). The name *melampodium* for hellebores *Helleborus* L. may insist the dark colour of stems. *Scolopendrium* as the name of ferns reflects the body shape of a centipede *Scolopendra* and concerned originally *Asplenium ceterach* L., later it was erroneously transposed for *A. scolopendrium* L. *Onagra* for evening primroses *Oenothera* L. should be derived from Gk. *onagron* — an oleander.

Keywords: medicinal plants, *materia medica*, etymology.

© Farm Pol, 2010, 66(8): 549-552

o proponowanej późniejszej nazwie *Acanthium onopordon* Gueldenst. Dostarczał on w XVIII w. liści, korzeni, ziela i owoców – *folium, radix, herba* i „*semen*” *Acanthii* [5]. Gr. *άκανθα* (*akantha*) – dosł. „cierń” oznaczało jakiś gatunek ostu *Carduus* L. Zdaniem Beckmanna [3] gr. *άκάνθιον* (*akanthion*), będące zdrobnieniem od *άκανθα*, mogło oznaczać popłoch (zlatynizowane do *acanthium*). Jednak gr. *άκανθίον* (*akanthion*) znaczy „jeż”, co by oddawało budowę okrywy koszyczków popłochu: są one kuliste i najeżone kolcami odstającymi prostopadle z każdego liścia okrywy koszyczka. Natomiast gr. *άκανθος* (*akanthos*) oznacza „akant”, śródziemnomorską roślinę z gatunku *Acanthus mollis* L. [1]. Nazwę *carduus tomentosus acanthium dictus vulgaris* dla popłochu (dosł. „oset filcowaty zwany acanthium zwykły”) notują w XVI i XVII w. m.in. Matthiolus i Dodoneus [6, 8]. Wskazuje

ona na liście podobne do liści akantu *Acanthus* L. Francuska nazwa popłochu brzmi *onoporde acanthe*, w innych językach nazywany jest ostem: ang. *cotton thistle*, *giant thistle*, *Scotch thistle*, niem. *Eseldistel*, szwedz. *ulltistel*, *tistelborre*, fr. *chardon aux ânes*, holend. *witte wegdistel*, portug. *cardo-bastardo*.

Chamaelea

Rośliną o dawnej nazwie *chamaelea* jest *Cneorum tricoccon* L. (dzięta farmaceutyczne powszechnie zapisują ją błędnie „*Cneorum tricoccum* L.”). Dostarczała ona liści *folium chamaeleae* wykorzystywanych leczniczo bardzo rzadko, zaledwie do początku XIX w. [7].

Renesansową łac. nazwę *chamaelea* (u Matthiolo [8]) można rozpatrywać jako zniekształconą pisownię nazwy *Thymelaea*, określającą rośliny z obecnego rodzaju wilczy pieprz *Thymelea* L., do których *C. tricoccon* ma podobne liście. Lepiej jednak uważać ją za zniekształcone złożenie gr. χαμαί (chamai) – „na ziemi” (element nazwy wielu roślin o niepozornym wzroście i płożących się) i gr. ἐλαία (elaia) – „oliwka (drzewo)”, a zatem χαμαιλαία to „kartowata oliwka” [3], tym bardziej że *C. tricoccon* nosi też inną farmaceutyczną nazwę *olivella* – zdrobnienie od łac. *oliva* – „oliwka” (np. u Hahnemanna [5]). Liście tej niewielkiej rośliny rzeczywiście przypominają liście oliwki europejskiej *Olea europaea* L. Jednak greckie χαμαιλαία (*chamaileia*) to antyczna nazwa innej rośliny, krzewu z rodzaju wawrzynek, *Daphne oleoides* Schreb. [9], również podobnego liści do oliwki. Z kolei w słowniku Abramowiczówny znajdujemy informację, że podobne gr. χαμαιλέων (*chamaileon*) oznaczało różne rośliny o liściach zmieniających barwę (jak skóra kameleona) [10], jednak nie jest to cecha liści *C. tricoccon*. Interpretacja związana z kameleonem jest trudna do utrzymania. Podobnie Blancaert [1] tłumaczy, że *chamaeleon* to „gatunek ostu o liściach mieniających się kolorami ziemi”, a z opisu wynika, że chodzi o dziewięciśnit bezłodygowy *Carlina acaulis* L., w rzeczywistości nie obserwujemy jednak i u niego przebarwienia liści.

Apocynum i Cynanchium

Apocynum w dawnej farmacji to toina konopna *Apocynum cannabinum* L. Dostarczała ona korzeni *radix Apocyni*. Gr. ἀπόκυνον (*apokynon*) oznaczało jakąś roślinę szkodliwą dla psów, jako złożenie gr. ἀπό (*apo*) – „z dala od” i κύων, gen. κυνός (*kyon*, dopełniacz *kynos*) – „pies” [11]. Stąd powstała łac. nazwa rodzajowa *Apocynum* L. – toina oraz niemieckie nazwy toiny konopnej *Hundsgift*, *Hundstod* [12] związane ze słowem pies. Jednak ustalono, że gr. ἀπόκυνον (*apokynon*) u Dioskurydesa było nazwą innego gatunku, *Marsdenia erecta* R. Br. (= *Cynanchum erectum* L.) [10, 13]. Nazwa *cynanchium* ma zbliżoną etymologię, od gr. κύων i ἀγγειν (*anchein*) – „dławić”, wskazuje więc znowu na działanie toksyczne obserwowane u psów.

Zatrucie owym *cynanchium* lub cynanche powodowało m.in. „zapalenie wewnętrznych mięśni krtani z trudnościami w oddychaniu” [1]. Jak pisze Blancaert [1], *apocynum* otruwa wszystkie czworonogi, szczególnie psy, gdy dostanie się do pożywienia. Inni uważają, że gatunkiem tym jest *Calotropis gigantea* (L.) W. T. Ait. (= *Asclepias gigantea* L.), roślina o nazwie arabskiej *beidel-ossar* [1, 14, 15].

Cataputia, catapotia

Łac. *catapotia* i *catapotia* to elementy nazw kilku surowców leczniczych; wszystkie one są dość dużymi nasionami. Od XVII w. *catapotia major* oznacza rącznik pospolity *Ricinus communis* L. (u Dodoneusa, Bauhina), jego nasiona w farmacji to *catapotiae majores* [5, 16, 17] lub *semen catapotiae majoris*. Czasami nazwa ta była stosowana dla nasion pokrewnego gatunku *Jatropha curcas* L. [5]. Średniowiecznołacińskie *catapotia*, także w pisowni *catapucia* [18] pochodzi od gr. κατάποτον (*katapoton*), zdrobniale καταπίτιον (*katapition*) – „pigulka”. Ta zaś nazwa wywodzi się od gr. κατάποδις (*katapodis*) – „przetknięcie”. Termin ten opisuje pierwotnie stałą postać leku zdatną do przetknięcia (najstarsza postać leku dzielonego to wyrobione ręcznie pigułki, kształtu kulistego lub jajo-watego). Został zastąpiony przez łac. *pilula* – „kuleczka”, skąd mamy *pigulkę*. Termin *catapotia* oddaje też kształt nasion rącznika [5]. *Cataputia* nazywano i inne rośliny o podobnych nasionach. *Cataputia media* to małe nasiona rącznika (uważane początkowo za należące do innego gatunku; rącznik jest jednak rośliną o bardzo zmiennych rozmiarach, zależnie od warunków uprawy). *Cataputiae minores* były to zaś nasiona różnych wilczomleczy (roślin z rodzaju *Euphorbia* L.): nazwa ta jest bardzo niejednoznaczna, w różnych krajach i okresach w farmacji oznaczała różnorodne gatunki. W lecnictwie europejskim wskazywała głównie wilczomlecz groszkowy *E. lathyris* L. [5, 7, 19, 20, 21, 22], stosowany już w starożytnej medycynie, rzadziej wilczomlecz błotny *E. palustris* L. [23] (oba te gatunki nazywano dawniej *esula major*), a w lecnictwie północnoamerykańskim – wilczomlecz dziurawolistny *E. hypericifolia* L. [24].

Wszystkie wymienione nasiona uważano za równorzędny surowiec leczniczy [22, 25] o silnym działaniu przeczyszczającym – *purgantia*. W XVIII w. słowo *catapotia* oznaczało rośliny, zaś dla pigulek rezerwowano nazwę *catapotium* [1].

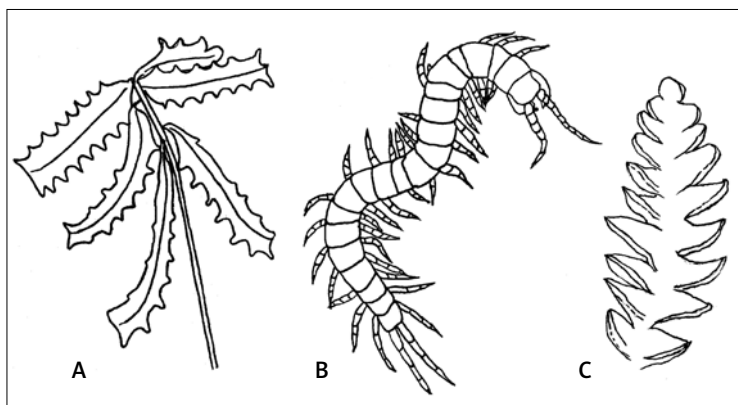
Melampodium

Nazwa ta oznacza ciemiernik czarny *Heleborus niger* L. Z jego korzeni – *radix melampodii* sporządzało nalewkę *tinctura melampodii* [26]. Gr. μελαπόδιον (*melampodion*) i klasyczne łacińskie *melampodium* rozpoznano jako śródziemnomorski gatunek ciemiernika *Helleborus cyclophyllus* Boiss. lub małoazjatycki *H. orientalis* Lam. W średniowieczu *melampodium*

oznaczało liczne gatunki ciemierników, także te zachodnioeuropejskie [18]. Nazwę surowca tłumaczy legenda: „pasterz Melampus (postać z mitologii gr.) podpatrzył, że chore owce szukają korzeni tej rośliny i nimi się leczą. Ta obserwacja pozwoliła zastosować korzeń w leczeniu ludzi. Od imienia obserwatora nazwano go *radix Melampodii* – korzeniem Melampusa [1, 27]. Jednak gr. μελάμπος (*melampus*) – „czarnonogi” opisuje nie tylko umaszczenie nóg owiec, ale też zabarwienie dolnej części łądy u wielu ciemierników; jest ona łatwo widoczna wobec wysoko wystających liści łądowych. Zgodnie z teorią sygnatur, uprawianą z różnym nasileniem już od starożytności, obserwowano wszak uważnie budowę roślin. Tak mogło się nasunąć skojarzenie z owcami i narodzić podanie o Melampusie.

Scolopendrium

Scolopendrium to w farmacji dobrze znana paproć z gatunku jęczyznik zwyczajny *Asplenium scolopendrium* L. (= *Phyllitis scolopendrium* (L.) Newman; *Scolopendrium vulgare* Sm.; *S. officinarum* Sw.). Jej liście nazywano tradycyjnie *herba Scolopendrii* – „zielem” jęczyznika [19, 22], a także z racji kształtu, m.in. *lingua cervina* – „jeleni język” [5, 20]. Gr. σκολόπενδρον (*skolopendron*) było nazwą różnych paproci, według większości źródeł właśnie jęczyznika zwyczajnego. Nic dziwnego, że użyty przez Linneusza epitet gatunkowy naprowadza nas od razu na jęczyznik. Gatunek ten jest rozpowszechniony także w basenie Morza Śródziemnego, a jego całobrzegie, wydłużone liście przypominają kształtem język wielu zwierząt. Natomiast greckie słowo σκολόπενδρα (*skolopendra*) oznacza śródziemnomorskie bezkręgowce (pareczniki) z rodzaju skolopendra (*Scolopendra* L.) [28], do których jęczyznik nie jest wcale podobny (ryc. 1b). Inna paproć śródziemnomorska ma liście przypominające skolopendrę, jest to śledzionka górska *Asplenium ceterach* L. (= *Ceterach officinarum* Willd.). Wcinanie blaszek liściowych i skręcenie każdego odcinka blaszki śledzionki o około 70°–90° powoduje, że liść z daleka przypomina sylwetkę skolopendry; wielkość liścia także odpowiada rozmiarom tego zwierzęcia (ryc. 1c). Dolna strona liścia śledzionki jest pokryta brązowymi łuskami; ciało skolopendry zaś jest brązowo-czarne. Próbując zaadaptować gr. słowo σκολόπενδρα na gruncie botaniki środkowoeuropejskiej, związane je z jęczyznikiem. Nic dziwnego, śledzionka poza obszarem śródziemnomorskim jest w Europie bardzo rzadka, tym samym mało znana. W łacinie farmaceutycznej jęczyznik nosił też nazwy *scolopendrium* i rzadziej *scolopendria* (*gen. sing. scolopendriae*) [16], fr. *scolopendre*, wł. *scolopendria*, hiszp. *escolopendra*, a epitet gatunkowy w dawnej nazwie *Ceterach officinarum* wskazuje na zastosowanie lecznicze (łac. *officina* – „apteka”). Inną gr. nazwą śledzionki (u Dioskurydesa) było ἀσπληνον (*asplenion*)

Rycina 1. A – strąki *Biserrula plecicus*. B – skolopendra *Scolopendra*. C – liść śledzionki górskiej *Asplenium ceterach*

[29], na jej kanwie utworzono łacińską nazwę rodzaju *Asplenium* L.

Onagra

Renesansowa łacińska nazwa *onagra* oznaczała w farmacji wiesiołek dwuletni *Oenothera biennis* L. Pod nazwą *onagra latifolia* – „szerokolistna onagra” pojawia się ok. 1614 r. w ogrodach europejskich jako roślina ozdobna [11]. Nazwa *onagra* pospolicie wywodzona jest od gr. ὄναγρος (*onagros*) – „dziki osioł” i wychodząc od tej interpretacji próbuje się ją przybliżać do ὄνος ἄγρος (*onos agros*) – „osioł pól”. Tymczasem podobne greckie ὄναγρον (*onagron*) oznacza śródziemnomorski krzew, oleander pospolity *Nerium oleander* L. [10]. Kwiaty i liście wiesiołków są podobne do kwiatów i liści oleandru, różna jest tylko liczba płatków (odpowiednio 4 i 5), ale ogrodowe odmiany o kwiatach pełnych mają u jednego i drugiego gatunku płatki liczne. Z daleka więc kwiaty wiesiołka przypominają kwiaty oleandrów.

Otrzymano: 2010.02.01 · Zaakceptowano: 2010.03.05

Piśmiennictwo

1. Blanckaert S. Lexicon medicum. I. G. Bierwirth, Halaie Magdeburgicae 1748.
2. Julliot B. Dictionnaire interprète de matière médicale. Lacombe, Paris 1768.
3. Beckmann J. Lexicon botanicum. J. F. Röver, Gottingae 1801.
4. Dolatowski J.: Uwagi o nazwach niektórych rodzajów drzew i krzewów. Roczn. Dendrol. 2005, 53: 139–144.
5. Hahnemann S. Apothekerlexikon. Siegfried Lebrecht Crusius, Leipzig 1793–1799.
6. Martyn J. Methodus plantarum circa Cantabrigiam nascentium. Ex officina Richardi Reily, Londini 1727.
7. Pharmacopoea Batava. Ed. J. F. Niemann, Mediolani 1824.
8. Mathioli P. A. Opusculum de simplicium medicamentorum facultatibus secundum locos & genera... apud Gulielmum Rouillium, Lugundi 1571.
9. Rosenthal D. A. Synopsis plantarum diaphoricarum. Systematische Übersicht der Heil-, Nutz- und Giftpflanzen aller Länder. Verlag von F. Enke, Erlangen 1862.
10. Abramowiczówna Z., red. Słownik grecko-polski. PWN, Warszawa 1958–1965; 1: I–XXV + 1–631; 2: 1–747; 3: 1–778; 4: 1–733.
11. Madaus G. Lehrbuch der biologischen Heilmittel. Georg Thieme Verl., Leipzig 1935; 3: 357–648; 4: 649–927; 5: 928–1187; 6: 1188–1468; 7:

- 1469–1720; 8: 1721–2001; 9: 2002–2286; 10: 2287–2588; 11: 2589–2864.
12. Spenner F. C. L.: Handbuch der angewandten Botanik. 2. Abt. Universitäts-Buchhandlung und Buchdruckerei der Gehr. Groos, Freiburg 1835.
13. Wittstein G. C.: Handwörterbuch der Pharmakognosie des Pflanzenreiches. E. Trewend, Breslau 1882.
14. Grew N.: Museum regalis societatis or a Catalogue and description of the natural and official rarities &c. Printed for Tho. Malthus and the Sun in the Poultry, London 1685.
15. Paláu y Verdéra A.: Práctica de botánica. En la Imprenta Real, Madrid 1785.
16. Jiménez M.: Nomenclatura farmacéutica y sinonimia general de farmacia y materia médica. E. Alvarez, Madrid 1826.
17. Dierbach J. H.: Bemerkungen über die *Semen Ricini* der Officinen. Mag. Pharm. 1825, 3(9): 33–38.
18. Plezia M., red. Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce – Lexikon mediae et infimae Latinitatis Polonorum. Polska Akademia Nauk, Pracownia Słownika łaciny Średniowiecznej. Instytut Języka Polskiego. PAN, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Kraków (i in.) 1953–sq.
19. Dispensatorium pharmaceuticum Brunsvicense. Offic. Libraria Orphanotropei. Brunsvici 1777.
20. Trommsdorff J. B.: Handbuch der pharmazeutischen Waarenkunde. 3. Aufl. Hennings'sche Buchhandlung, Gotha 1822.
21. Posner L., Simon C. E.: Handbuch der speciellen Arznei-Verordnungslehre. Verlag von A. Hirschwald, Berlin 1855.
22. Schroff K. D.: Das Pharmacologische Institut der Wiener Universität, aus anlass der 500-jährigen Jubelfeier dieser Universität. W. Braumüller, Wien 1865.
23. Meyer's Konversationslexikon. Aufl. 4., Bibliographisches Institut, Leipzig 1888–1889.
24. Remington J. P., Woods H. C. jr., eds.: The dispensatory of the United States of America. 20th ed. J. B. Lippincott Co., Philadelphia 1918.
25. Jiménez M.: Tratado de materia farmacéutica. D. N. Sanchiz, Madrid 1838.
26. Lewis W.: The new dispensatory. Ed. 4. J. Potts, Dublin 1778.
27. Dziarkowski J.: Wybór roślin krajowych dla okazania skutków lekarskich ku użytkowi domowemu. Drukarnia Xsięży Piarów, Warszawa 1806.
28. Krynicka T.: Pseudo-Dioskoridesa wiedza o roślinach. Roczn. Hum. 2006–2007; 54–55(3): 225–240.
29. Lenz H. O.: Botanik der alten Griechen und Römer: Deutsch in auszügen aus deren schriften, nebst anmerkungen. Verl. E. F. Thiemann, Gotha 1859.